

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Wirthné Diera Bernadett

**Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban –
Az 1961-es "Fekete Hollók" fedőnevű ügy elemzése**

Történelemtudományok Doktori Iskola, vezető: Dr. Erdődy Gábor DSc

Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program, vezető: Dr. Varga Zsuzsanna CSc

A bizottság elnöke: Dr. Erdődy Gábor DSc

Felkért bírálók: Dr. Varga Zsuzsanna CSc
Dr. Bögre Zsuzsanna PhD

Titkár: Dr. Sipos Balázs PhD

A bizottság tagjai: Dr. Baráth Magdolna PhD
Dr. Simándi Irén PhD
Dr. Bánkuti Gábor PhD

Témavezető: Dr. Balogh Margit CSc

Budapest, 2015

Témaválasztás

A „Fekete Hollók” fedőnevű ügy a Kádár-korszak legnagyobb rendőrségi fellépésének tekinthető: 1956 és 1989 között – leszámítva a forradalom megtorlását – nem volt ilyen széleskörű és ilyen sok embert érintő rendőrségi esemény, mint 1961-ben. Az elnevezést az állambiztonság munkatársai adták ennek az akciónak, amelynek során hitoktatással és vallásos neveléssel foglalkozó egyházi és világi személyeket tartóztattak le. Az akció végrehajtása 1961 februárjában vette kezdetét azzal, hogy országosan házkutatásokat tartottak és többeket letartóztattak. A vizsgálati fogság letelte után, a nyár folyamán lefolytatott bírósági eljárásokban az előzetes letartóztatásban lévők legtöbbszörét börtönbüntetésre ítélték. Az elítéltek mellett sokszorosa volt azoknak a száma, akik ellen ugyan megszüntették az eljárást, de évekre, évtizedekre megbénították életüket azzal, hogy eltávolították munkahelyükről, vagy kizárták az egyetemről. A pereket nagyságuk és összetettségük is kiemeli a Kádár-korszak többi rendőrségi ügye közül. A „Fekete Hollók” persorozatot tekinthetjük az egyház megtörésére tett utolsó nagy kísérletnek, amely ekkor gyakorlatilag elérte régi célját: a hivatásukban legtovább kitartók meghurcolását. Az 1961-es perek után az elítéltek többsége 1963-ban szabadult, de az átélt események után ekkor már csak elenyésző töredékük folytatta a hit-nevelő munkát. A kisközösségi munka visszaszorulásában döntő szerepet játszott, hogy a szabadultak közül sokan voltak, akik másodszor vagy akár harmadszor szenvedtek börtönbüntetést – érthető ennek a generációnak megtörtsége. A „Fekete Hollók” akció léte a bizonyítéka annak, hogy ki kell terjesztenünk eddigi tudásunkat, és az egyház ellehetetlenítésének lépései közé be kell vennünk az 1961-es eljárásokat.

A téma forrásai

A disszertáció írását több évnyi kutatómunka előzte meg, amit elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában végeztünk. A „Fekete Hollók” fedőnevű ügyben az iratok túlnyomó része az állambiztonság közreműködésével keletkezett, ezért az ügyre vonatkozó legtöbb – a korszakban titkos vagy szigorúan titkos minősítéssel rendelkező – forrás ebben a levéltárban található. A „Fekete Hollók” elleni eljárás bírósági szakában keletkezett iratait Budapest Főváros Levéltárában találhatjuk meg. Legfontosabb forrásaink a vádiratok, a perek – sok esetben – szó szerinti jegyzőkönyve, az ítéletek, a tanúk idézései. Azok az ügyek, ahol fellebbezések történtek és így magasabb szintre került az eljárás, a bírósági anyagok között rendszerint megtalálhatók a Legfelsőbb Bíróságon hozott ítéletek. A bírósági anyagokon belül sajátos források képviselik a kegyelmi kérvények, amiket az elítéltek hozzátartozói

nyújtottak be, esetleg több alkalommal is. Egyetlen kegyelmi kérvényt sem találtunk, amit a bíróság elfogadott és jóváhagyott volna. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a „Fekete Hollók” ügy szempontjából kulcsfontosságú dokumentumok találhatóak, amelyek segítettek tágabb kontextusba helyezni a rendőrségi akciót. Az itt őrzött iratok alapján kiderült, hogy nem az állambiztonság kezdeményezésére indult a „Fekete Hollók” akció, hanem az MSZMP PB által hozott párthatározat végrehajtásaként került sor a házkutatásokra, letartóztatásokra és a perekre. A dokumentumok segítségével a pártállami hatalomgyakorlás struktúráját tudtuk felvázolni: a pártutasítás megszületését a legmagasabb szinten, majd annak végrehajtását az illetékes alsóbb állami szerveken keresztül. Míg az akció politikai hátterét a pártszervek irataiból rekonstruáltuk, addig az akció végrehajtásának értékelését és a tapasztalatok összefoglalását egyrészt az Állami Egyházügyi Hivatal irataiból, másrészt a Belügyminisztérium irataiból tudtuk felvázolni. A kor más szempontú megközelítésére ad lehetőséget a résztvevők visszaemlékezéseinek vizsgálata. A visszaemlékezők egy része leírta saját történetét, mások kutatóknak mondták el a velük történeteket, akik különböző szempontok alapján dolgozták fel és publikálták eredményeiket. A szerző is több szereplővel készített interjúkat, amiért ezúton is köszönetet mond.

Az értekezés felépítése

A bevezető részben igyekeztünk kifejtetni és megindokolni a disszertáció témaválasztást. A kutatás folyamán, és a szakértőkkel – történészekkel, levéltárosokkal – folytatott párbeszéd kapcsán lett egyre világosabb, hogy a „Fekete Hollók”-kal való foglalkozás valódi hiányt pótol. A felhasznált források és kutatás módszertanának ismerete hozzájárulhat, hogy az olvasó megismerje a kutatói munka hátterét, tisztában legyen a felmerülő nehézségekkel és az elért eredményekkel.

Az általános bevezető után következnek a szűkebb témába bevezető fejezetek. A történeti részek előtt szükségesnek látszott egy fejezet erejéig kitérni a hitoktatás kérdésére, és annak a folyamatnak az elemzésére, amelynek végére a kötelező hitoktatásból „illegális” hitoktatás lett. A két világháború között az oktatás alsó és középső szintjén folyó képzés része volt a hittan is, ezért a hitoktatásban minden diák kötelezően részt vett, ehhez képest óriási változást jelentett 1949-ben a fakultatív hittan bevezetése, és ezzel párhuzamosan azok útkeresése, akik elhivatottságból felelősséget éreztek az ifjúság katolikus szellemben történő neveléséért. Az állam által engedélyezett hitoktatás olyan adminisztratív korlátok közé lett szorítva, hogy sok lelkipásztor és szülő inkább arra törekedett, hogy személyesebb, hatékonyabb módját találja

meg a gyermekek hitre nevelésének és ennek formáját a kiscsoportban való nevelésben találták meg. A második fejezetben a különböző típusú csoportok bemutatása után – már a disszertáció ezen pontján – elővételezhetjük azt az összefoglaló megállapítást, hogy minden olyan hitoktatási forma, ami nem illeszkedett szorosan az adott keretek közé, illegálisnak minősült, és előbb-utóbb ennek megfelelően léptek fel velük szemben a hatóságok.

A harmadik fejezetben vázlatosan áttekintettük az ötvenes évek egyházpolitikai eseményeit, különösen a hitoktatást végző kiscsoportok szempontjából. Erre az időszakra az 1948-ban létrejött Magyar Dolgozók Pártja maradt az egyetlen hatalmi tényező, a pártállami struktúra kialakulásával pedig a párt- és állami szervek lépéseinek együttes vizsgálata vezetett el az állam és az egyház kapcsolatának ismertetéséhez. A Magyar Katolikus Egyház és a Magyar Népköztársaság között 1950-ben megkötött egyezmény tartalmára és keletkezési körülményeire mindenképpen ki kellett térnünk, hiszen következményei nemcsak a következő évek, évtizedek eseményeit szabták meg, hanem az egész korszakra hatással voltak. Az egyezmény nem egyenrangú felek között kötött, ezért az aláírás pillanatától kezdve folyamatos zsarolási potenciált jelentett az állam részéről, amit a legmesszebbmenőkig ki is használt.

A hatalom és az egyház kapcsolata alapvető változásokon ment keresztül a hatvanas években, ezért az ötvenes évek egyházpolitikai eseményei után a hatvanas évek is bemutatásra kerültek. Magunkévá tettük azon történészek periodizációját, akik „hosszú hatvanas” évekről beszélnek, és az 1956-os forradalom eseményiből indulva vázoltuk fel az egyház és a forradalom viszonyát. Annál is inkább hangsúlyos ez a rész, mert az egész „Fekete Hollók” akció megszületésének gondolata erre az időszakra tehető. A forradalom utáni megtorlás éveinek – egyháziak ellen való fellépésének – dinamikája nyomon követhető az 1956 és 1958, valamint az 1958 és 1961 közötti eseményeket bemutató alfejezetekből. A két alfejezet közé ékelődik az 1958-as párthatározatokat bemutató rész, mivel az 1958 nyarán elfogadott MSZMP PB határozatoknak legalább olyan messzemenő hatása volt a párt egyházpolitikájára, mint az 1950-es egyezménynek az állam és az egyház viszonyára. A negyedik fejezet utolsó alfejezete már a közvetlen, állambiztonsági előzményeit mutatja be a „Fekete Hollók” ügynek.

Az ötödik fejezetben összefoglaltuk a „Fekete Hollók” akció előkészületi munkáit. Kitértünk a hosszú távú előkészítés mozzanataira, bemutattuk az adatok megszerzésének titkos módjait. A levéltári dokumentumok tanúsága szerint már 1957–58 folyamán az állambiztonság kezébe

kerültek olyan ügynöki jelentések, amelyekben a későbbi „Fekete Hollók” ügy egy-egy szereplője bukkant fel.

Konkrét adatok és összehasonlító adatsorok tekintetében kétségkívül a hatodik fejezet a leggazdagabb. Itt dolgoztuk fel a „Fekete Hollók” ügy legjobban megragadható pontjának – ami kezdő- és sok tekintetben egyben csúcspontot is jelentett – eseménytörténetét. 1961. február 6-a krónikájának bemutatásához hozzátartozott az országos akció „főpróbájának” tekinthető 1960. november 22-i letartóztatások története, valamint a rendőrség közvetlen felkészülése az egész országot egyszerre (egy időpillanatban) érintő őrizetbe vételi hullámra. Hatalmas erőket mozgósított az állambiztonság annak érdekében, hogy ezen az éjszakán több száz helyen tartson házkutatást és helyezzen sokakat előzetes letartóztatásba. A kutatás jelenlegi állása szerinti számokat közöljük a fejezetben, amiket a teljességre való törekvéssel gyűjtöttünk össze, megjegyezve, hogy mivel az adatok nem egy helyen találhatóak meg a források között, könnyen elképzelhető, hogy maradtak személyek, esetleg helyszínek, amelyeket nem sikerült adatbázisunkba felvenni.

A hetedik fejezetben a „Fekete Hollók” elleni eljárás letartóztatások utáni következő részét mutattuk be: a nyomozati munka nyílt szakaszát. A Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya végezte a terheltek kihallgatását, szorosan együttműködve a nyomozás korábbi motorjának tartott Belső Reakció Elleni Elhárítási Osztállyal. A vizsgálat során keletkezett források használhatóságára több ízben kitértünk és példákkal igyekeztünk jelezni az ellentmondásokat és egyéb bizonytalanságokat.

A nyolcadik fejezetben került sor a persorozat tárgyalására. A perek részletekbe menő bemutatásának igénye jelen volt a disszertáció készítése közben, azonban a fellelhető források olyan mennyiségű információval szolgáltak, hogy akár önmagukban is kitöltenék egy-egy disszertáció terjedelmi kereteit. A legtöbb per esetében alap kutatások végzésére volt szükség: így megállapítottuk az elítéltek létszámát és büntetésük nagyságát. A fejezet utolsó alfejezetében a megtorlás egyéb formáira tértünk ki.

Az utolsó fejezetben három témára tértünk ki, és más-más szemszögből vizsgáltuk meg a „Fekete Hollók” akció következményeit. Először az egyéni sorsokat tágabb összefüggésben elemeztük, majd néhány tipikus utat mutattunk be a börtön utáni élet folytatására. Részletesen ismertettük a „Fekete Hollók” egyházra gyakorolt hatását, abból is legfontosabbnak az 1961. március 15-én kiadott püspökkari nyilatkozatot. Ez a dokumentum nagyon érzékenyen érintette a hívők jelentős részét, de főleg a letartóztatottakat. Leginkább azért, mert akkor

ítélte el a „szervezkedőket”, amikor még hivatalosan is csak a vizsgálati szakasz elején jártak, és nem volt jogerős bírósági ítélet. A körlevél születésének körülményei eléggé ellentmondásosak, ezért a vonatkozó források bemutatásával igyekeztünk árnyalni tudásunkat. A „Fekete Hollók” ügyet még inkább kiemelt jelentőségűvé tette, hogy az évek során „tananyaggá” vált az állambiztonság munkatársainak számára. Az egykorú rendőrségi és belügyminisztériumi beszámolók alapján levontuk az ügy közvetlen állambiztonsági tanulságait. Az elkövetkezendő években több esettanulmányt és módszertani ismertetőt készítettek az ügyben dolgozó operatív tisztek, és az akció tapasztalatai alapján összeállított jegyzeteket a Rendőrtiszti Főiskola Politikai Nyomozó Tanszékének hallgatói használták.

A disszertáció főbb következtetései

Az értekezésben bemutatott „Fekete Hollók” ügynek több értelmezési síkja lehetséges. Az akciót egyrészt tekinthetjük a katolikus egyház megtörésére irányuló utolsó nagy nekirugaszkodásnak, így illeszkedik az egyház társadalomból való kiszorításának folyamatába. Ez esetben a hatalom célja azok megtörése volt, akik egyháziként vagy világiként nem kívántak beilleszkedni abba a rendszerbe, amit a pártállam kényszerített rájuk. A „Fekete Hollók” ügy ugyanakkor egyházpolitikai és egyháztörténeti jelentőségét is „túlnötte” azzal, hogy a Kádár-korszak legnagyobb szabású rendőrségi akciójává vált, az ügy szereplőire koncentráltan és viszonylag gyorsan csapott le az állambiztonság. A „Fekete Hollók” akciót a fentiekén túl az 1956-os forradalom megtorlásának egyik epizódjaként is szemlélhetjük. 1956. november 4-e után Kádárnak több fronton kellett egyszerre harcolnia uralmának kiépítéséért és rendszere stabilizálásáért. A kádári hatalom kiépítésének első fázisa 1956 és 1959 közé tehető, amikor a forradalomban részt vevőkkel és a párt balszárnyával számolt le (utóbbiakkal csak politikai értelemben). A következő időszakban lépett fel a katolikus egyházzal szemben, aminek legjelentősebb mozzanata a disszertáció témáját adó „Fekete Hollók” ügy volt. (A hatalomkiépítés utolsó eseményeként került sor az ortodox marxisták háttérbe szorítására 1961–1962 folyamán.) Az állambiztonsági ügy harmadik értelmezési lehetőségeként térünk ki arra a kérdésre, vajon mennyiben tekinthető önállóan, kezdeményezőnek az állambiztonság szerepe a „Fekete Hollók” ügy létrejöttében. A témáról való konzultációk alkalmával több szakember azon a véleményen volt, hogy 1961-ben az állambiztonság – saját fontosságát hangsúlyozva – maga „kreált” ügyeket, hiszen a forradalom megtorlása után a vizsgálati szerveknek kevesebb feladatuk lévén valamilyen formában bizonyítaniuk kellett munkájuk létjogosultságát. Ezt a nézetet alátámasztja az a tény, hogy az állambiztonság 1957 folyamán elkezdte azoknak az egyházi ügyeknek az

operatív feltérképezését, amiket később „Fekete Hollók” néven dolgozott fel. Tehát az operatív szervezetek minden bizonnyal bőven rendelkezésükre állt „alapanyag”, amire bármikor akkora ügyet tudtak építeni, amekkorára szükség volt. Ebben az összefüggésben beszélhetünk ügyek „kreálásáról”. Az állambiztonság a „Fekete Hollók” akciót már 1958-ban javasolta elindítani, azaz letartóztatni és perbe fogni a vezetőket, amire akkor még nem került sor. Ez az epizód azt jelzi számunkra, hogy az állambiztonság részére csak működési keret, és nem önálló fellépési lehetőség állt rendelkezésre. A párt legmagasabb szintű vezető testületeitől, sőt magától Kádár Jánostól érkezett az a megjegyzés, ami alapján nem került sor 1958–1959 folyamán összehangolt egyházellenes rendőri fellépésre. A politikai viszonyok változása nyomán 1960 nyarán ugyanakkor éppen az MSZMP Politikai Bizottságának ülésén döntöttek úgy a párt vezetői, hogy megindítható a „Fekete Hollók” elleni akció. Az operatív és vizsgálati szervek ezek után közösen láttak neki az akció részleteinek kidolgozásához.

A szerző témában megjelent publikációi

A pécsi „Fekete Hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években. In: „Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk.: Balogh Margit. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010. 291–310.

„Fekete Hollók” a budapesti Szentimrevárosban. In: Visszatekintés a 19–20. századra. Szerk.: Cúthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2011. 223–234.

Az egri „Fekete Hollók”. In: Mából a tegnapról. Szerk.: Cúthné Gyóni Eszter – Szilágyi Adrienn – Wirthné Diera Bernadett. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2012. 227–238.

Fekete Hollók. Megjegyzések egy rendőrségi ügy geneziséhez. In: Rendszerváltások kortársai és kutatója. Szerk.: Feitl István – Sipos Balázs – Varga Zsuzsanna. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 339–344.